

HISTORY AND ARCHEOLOGY, ARCHIVAL STUDIES

Щоденники археологічних експедицій: свідоцтва про виявлення «Запорозьких скарбів»

Чергик Наталія Юріївна¹

¹ старший науковий співробітник;
Національний заповідник Хортиця; Україна

Анотація. Стаття розкриває джерельний потенціал щоденників археологічних та гідроархеологічних експедицій, як носіїв інформації про скарбошукацтво як феномен пам'яті про історичне Запорозжя.

Ключові слова: щоденник, археологія, гідроархеологія, експедиція, пам'ятка, скарбошукацтво.

В сучасних реаліях для України, в умовах вторгнення військ Російської Федерації в кордони суверенної держави, гостро постало питання розкрадання і псування національної культурної спадщини. Згідно із інформацією «Українського культурного фронту», станом на грудень 2022 року постраждало або було знищено понад 550 пам'яток [8].

Варто відзначити, що однією із форм нищення культурного ресурсу країни було і залишається скарбошукацтво. Дослідження В. І. Мільчева та Д. В. Сеня доводять, що проблема руйнації пам'яток історії на теренах України відома ще з XVIII століття, і факти про такі дії зафіксовані в офіційному листуванні між Кошем Війська Запорозького та представниками російського уряду в Україні [9].

Проблема розграбування історичних пам'яток не пішла з поля зору і у XIX столітті. Так, занепокоєний «копирсанням» селян на Княжій Горі М. Ф. Біляшівський опублікував серію статей на цю тему, а меценат В. В. Тарновський-молодший виділив кошти на дослідження пам'ятки та придбання колекції [7, с. 10]. Між тим, не можна сказати, що усе було настільки катастрофічно в галузі виявлення і незаконного привласнення предметів старовини. Наприклад, протоієрей Нікопольської церкви, Іоанн Карелін, докладно розповів про те, де, як, за яких обставин вільний матрос Михайло Козачок виявив три

HISTORY AND ARCHEOLOGY, ARCHIVAL STUDIES

запорозькі гармати, і чому сповістив про знахідку місцеве начальство [5].

Нове століття не позбавило суспільство інтересу до предметів минулих століть. Так, проблему постачання на ринок антикваріату предметів сумнівного здобутку висвітлювали приватні колекціонери Богдан і Варвара Ханенки [3, с. 1, 18]. Дещо інший ракурс проблеми де-археологізації історичного матеріалу на початку ХХ століття висвітлений у «Каталозі Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля». У виданні містися чимало повідомлень про сумлінну передачу музею випадково виявлених старожитностей. Так, до обласного музею потрапили предмети із поховання, відкритого під час робіт на Соборній площі в Катеринославі; а також зразок проса із зернової ями, на яку натрапили робітники під час будівництва Катеринославської залізниці біля містечка Пологи (тепер місто Пологи Запорізької області) [6, с. 136, 157 – 158].

Друга половина ХХ століття також насичена прикладами скарбощукацтва або випадкового виявлення речових свідочств давніх часів. В даній роботі представлено факти таких дій, зафіксовані специфічним історичним джерелом – щоденниками археологічних та гідроархеологічних досліджень. Для аналізу обрано щоденники 1970-х років, складені керівниками наукових пошукових експедицій, що проводились на території острова Хортиця (м. Запоріжжя), в акваторії річки Дніпро довкола Хортиці, на місці існування на початку ХVІІІ століття так званої Кам'янської Січі (тепер с. Республіканець, Херсонської області). Матеріал викладено у формі цитувань, в перекладі українською мовою, з урахуванням правил орфографії та пунктуації.

Влітку 1972 року гідроархеологами Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця (далі – ДІКЗ; тепер Національний заповідник «Хортиця», далі – НЗХ) досліджувалась підводна ділянка в руслі Старого Дніпра вздовж правого берега проти гирла балки Наумової. Щоденник цієї експедиції повідомляє про передачу науковцям двох пам'яток, виявлених неподалік острова Байда (о. Мала Хортиця): «Аквалангістом заводу “Запоріжсталь”, товаришем <ім'я не внесене – Ч. Н.>, у правого берега річки, проти передньої частини о. Байда, під час спортивних занурень під воду, була піднята кована деталь вітрильного човна кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст. Знахідка прийнята до колекції експедиції» [1, арк. 7]; «Мешканцем острова Мала Хортиця, П. Н. Жовніним, передано експедиції гарматне ядро кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст., знайдене ним

HISTORY AND ARCHEOLOGY, ARCHIVAL STUDIES

восени 1971 року на глибині 0,5 м в прибережних водах ріки, в північно-східній частині» [1, арк. 12]. Варто відзначити, що, за словами начальника експедиції Г. І. Шаповалова, обстеження дна ріки в цьому місці не дало жодних речових результатів [1, арк. 7]. Тож, розуміння пересіченими мешканцями того факту, що виявлені ними артефакти є історичними пам'ятками, відіграло важливу роль не тільки для поповнення музейної колекції, а й для реконструкції процесу суднобудування на Хортиці у 30-х роках XVIII століття.

Цією ж експедицією досліджувалась північна частина акваторії острова в районі так званої «Зміїної печери» – місця з XIX століття овіяного легендами про зміїв-богатирів, запорожців та сховані там скарби [10, с. 23 – 24, 84]. Причиною переміщення локації досліджень до цієї зони було повідомлення аквалангіста-любителя М. Романова: «За його описом, печера починається в бік (ліворуч) від входу у печеру на суші, на глибині 5 метрів, і являє собою вузьку щілину довжиною 15 метрів, яка закінчується <слово не розбірливо – Ч.Н.> значним розширенням» [1, арк. 16]. Гідроархеологам вдалося проникнути до печери лише на глибину 5 метрів і виявити вхід у її підводне продовження. Проте, звуження ширини до 50 см не дозволило завершити дослідження. Було прийнято рішення змінити конструкцію аквалангу, зробити його однобалонним, і розчистити вхід до печери від наростів мушлі [1, арк. 16]. Таким чином, з подачі любителя підводного плавання, члени експедиції замислились над модернізацією устаткування.

Продовження гідроархеологічних робіт довкола о. Хортиця тривало у 1973 році. Переважним досягненням цього сезону було виявлення значної кількості якорів та деталей суден. Очевидно, робота науковців отримали розголос серед місцевого населення. Як показує щоденник цієї експедиції, кількість контактерів – власників виявлених артефактів, зростає в рази. Ось декілька прикладів.

«В табір експедиції прийшов мешканець острова, учень Запорізької школи № 50 Метриченко Ігор, і приніс гарматне ядро діаметром 80 мм. З його слів, він знайшов ядро в Новому Дніпрі, пірнаючи на глибину 1 – 1,5 метрів, нижче Совутиної балки. Було це восени 1972 року. Обіцяв показати місце знахідки, а ядро передав до колекції експедиції» [14, арк. 10].

«Під час роботи підійшов мешканець о. Хортиця Павленко Петро Климович (живе на острові з 1934 року) і розповів, що у 1949 – 1950 рр., метрів за сто нижче за течією від місця

HISTORY AND ARCHEOLOGY, ARCHIVAL STUDIES

наших робіт, він знаходив ядра. Тоді ж кілька з них передав до краєзнавчого музею, а два і зараз зберігає. Ядра Павленко П. К. передав до колекції експедиції» [14, арк. 12].

«В табір прийшов спортсмен-підводник Горяйнов Вадим Петрович, який працює майстром у спецуправлінні "Укренерго", і повідомив, що цього року, під час підводного полювання біля о. Розтьобін в Новому Дніпрі, ним знайдено невеличкий металевий (мідний ?) кухлик з ручкою. Знахідка зроблена вище о. Розтьобін, проти 2-х каменів, що виступають з-під води, в 50-ти метрах від них в сторону фарватеру, на піщовому дні, на глибині 5 метрів. Горяйнов В. П. пообіцяв знахідку привезти» [14, арк. 18].

«О 19-й годині приїхав Горяйнов В. І, привіз свою випадкову знахідку, зроблену 3.VI.73 р. біля о. Розтьобін. Це мідна посудина, у формі глечика, з ручкою, клепана, на шийці має прикрашення у вигляді валика....» [14, арк. 19-а].

«Начальник водної станції ЗТЗ, що розташована в б. Музичиній, розказував, що у 1965 р. (в березні), в 20-ти метрах від берега, на глибині 10 метрів, сітками були виявлені чотири залізних кованих якоря. Найбільший з них був близько 300 кілограмів вагою. Якорі підчепили дротом і підтягнули до берега теплоходом. Три місяці вони пролежали на березі, а потім їх порізали автогеном і відвезли на металобрухт» [14, арк. 20].

«Мешканець Правого берега м. Запоріжжя, учень СШ № 22, Дрібноход Паша, приніс і передав до колекції експедиції кам'яне ядро, яке, за його словами, він знайшов на початку травня 1973 р. на будівельному майданчику Дніпрогесу-ІІ, під час роботи на суботнику, при осушенні ділянки дна ріки» [14, арк. 21].

Наведені приклади демонструють декілька фактів. По-перше, зацікавлення історичними знахідками людей різного віку (діти і старожили). По-друге, різні обставини виявлення артефактів (пірнання, осушення, підйомний матеріал). По-третє, різне ставлення до пам'яток (зберегти і передати до музею, порізати і вивезти на металобрухт).

Сюжети співпраці із місцевими мешканцями, ступінь сприйняття переданої ними інформації науковцями представлені в щоденниках із дослідження території острова Хортиця у 1973 – 1978 роках. Так, в щоденнику експедиції, яка досліджувала курганний могильник на о. Хортиця у 1973 році, читаємо: «Виникнення траншеї пов'язане з дослідженням кургану Я. П. Новицьким в кінці ХІХ ст. По свідченням учасника цих досліджень, пенсіонера з м. Запоріжжя <пропущене місце для

HISTORY AND ARCHEOLOGY, ARCHIVAL STUDIES

вписування імені - Ч.Н.> , траншеєю було виявлене одне поховання, про яке він не може дати ніяких відомостей» [12, арк. 21]. Як бачимо, первинне опитування не дало позитивних результатів. Між тим, у «Звіті» цієї ж експедиції подано більше інформації з цього приводу: «Зі слів учасника розкопу В. А. Позняка, траншею до рівня материка не було розкопано, але в кінці її (близько центру кургану) було досліджене одне поховання. За описом В. А. Позняка, за характером знахідок та поховального звичаю, можна допустити, що це поховання було впускним і ймовірно належало кочовику. Дослідження були припинені через голод та відсутність робочої сили. У автора розкопок цього кургану в 1973 р. дані громадянина Позняка викликають сумніви у тім, що влаштування траншеї має відношення до розкопок у 1921 - 1922 рр. Я. П. Новицького, через те, що, за свідченнями старожилів острова, під час Вітчизняної війни, у вересні 1941 року, на кургані була влаштована вогнева точка німецько-румунських військ» [4, арк. 2].

Важливим об'єктом дослідження у 1970-х роках було давньоруського поселення X - початку XIV століття в південній частині о. Хортиця. Щоденник експедиції 1976 року показує, що свідчення місцевих жителів були сприйняті із довірою: «Поряд з розкопом № 1 знаходиться будинок № 10 селища Виноградного, в якому проживає 3 сім'ї. Мешканка цього будинку, Трегуб А., сьогодні розповіла, що при спорудженні підвалу (залишки якого в 30 м від розкопу № 1) було знайдено в землі великий горщик, в якому знаходився череп людини, пересохлі кістки, поруч із ними знайдено ними і бронзовий хрестик, (h=10 см) точно розміри вона не пам'ятає. Судячи по розповіді старої бабусі Трегуб, можна припустити, що поховання в урні відноситься до часів Київської Русі X - XI ст.» [2, арк. 12-зв.].

В цьому ж щоденнику читаємо про долучення до справ експедиції персони, наближеної до археологічної роботи: «Член археологічної секції при Товаристві охорони пам'яток історії та культури, художник Марченко Г. Ю., приніс в експедицію монету дуже пошкоджену, очевидно часів козацтва XVII - XVIII ст., яку знайшов на схилі Дніпра біля селища Тваринників, острів Хортиця» [2, арк. 19-зв.].

Із щоденника експедиції на цьому ж об'єкті у 1978 році видно, що спілкування із хортичанами тривало. Щоправда, цього разу свідчення жителів острова були перевірені і не підтвердились: «За даними місцевих жителів, тут знаходили стародавні людські черепа. Для перевірки була закладена траншея, орієнтована на Південний - Схід. Проте, на глибині

HISTORY AND ARCHEOLOGY, ARCHIVAL STUDIES

0,60 м від сучасної поверхні, суцільним монолітом виявлений вихід граніту на поверхню» [13, арк. 19].

Отже, представлені щоденники демонструють достатньо активну зацікавленість місцевого населення історичними артефактами. Ступінь правдивості їх свідчень вельми різний: хтось через фізіологічний стан (голодування) не пам'ятав деталей розкопок, в яких брав участь; хтось доволі ясно міг описати предмет так, що науковці могли зробити висновок про культурну належність артефакту; хтось, очевидно під впливом археологічної романтики, «бачив» стародавні рештки там, де їх геологічно не могло бути.

Найцікавіший сюжет про закарбовані в пам'яті пересічної людини факти скарбошукацтва та сприйняття запорозьких старожитностей в якості «скарбів», зафіксований щоденником археологічної експедиції, яка проводилась науковцями ДІКЗ у 1974 році в с. Республіканець Херсонської області, на місці так званої Кам'янської Січі (1709 – 1711, 1728 – 1735). Опитування провів керівник експедиції – Сокульський Арнольд Леонідович, директор ДІКЗ. Його співбесідником був Кривошея Денис Іванович, 1900 року народження, українець, який служив столяром в садибі Огаркова. Запис у щоденнику датований першим днем роботи експедиції – 15 травня 1974 року: «Ймовірно 1926 – 1927, а точніше 28 р[оку] після <слово не розбірливо – Ч.Н.> сім чоловік приїхало в Республіканець з м. Харкова. Старший з них, віком біля 50 років, справляв враження освіченої людини, писав, малював. Інші 6 – років до 30-ти були. Ручним буром з трьох частин бурили. Мета пошуку, по їхній карті, балка Дурнувата (місцева назва – Тернувата); шукали криницю з доброю водою. Тепер вона у воді. Тернувата балка км[кілометрів] 7 – 8 в напрямку до Кочкоровки. Кривошей Д.І. їх возив на бричці. За вперш 7 осіб копали під хрестом К. Гордієнка. Розкоп був покладений на Схід від хреста (в бік Дніпра). Розкопавши, знову засипали. Кістяк, по їх розмові, залишили на місці. Поховання було в дерев'яній труні. До дому, до Кривошея, вони прийшли по полудню й стали в нього на квартирування. Принесли із собою булаву, хрест мідний / бронзовий, китицю з ознаками золотої основи. По пам'яті Кривошея, речі показані на рисунку. <рисунок подано ліворуч від тексту: хрест і булава з підписом "шишки і кільце кольору золота"; також зображено медаль з двох боків, а поруч текст, який подаємо далі – Ч.Н.> Золота медаль знайдена Крив[ошеем] у складі кладу між Саблуківкою і Дучиново <очевидно с. Дудчани – Ч.Н.> в урочищі Салчани (зараз під водою). Курган біля хреста Гордієнкового: на кургані була

HISTORY AND ARCHEOLOGY, ARCHIVAL STUDIES

альтанка. У старшого чоловіка був <слово не розбірливо – Ч.Н.>, розповідав анекдоти, кунив махорку» [11, арк. 121 – 122].

Хто були люди, які розкрили могилу кошового отамана Костя Гордієнка, – наразі не становлено. Безсумнівним в даному випадку є факт пролонгованої пам'яті про «скарби запорожців» та зацікавленість у їх виявленні і у 1920-х, і у 1970-х роках.

Таким чином, наведені вище факти, демонструють значний джерельний потенціал щоденників археологічних та гідроархеологічних експедицій, як специфічного виду егеджерел наукового профілю, для дослідження процесу сакралізації історичної пам'яті про минуле у вигляді народних уявлень про «скарби» та скарбощукацтво.

References:

- [1] Дневник Хортицької гідроархеологічної експедиції 1972 года. Начат: 1 июля 1972 г. Окончен: 1 августа 1972 г. Вел дневник: Г. И. Шаповалов // Науковий архів НЗХ, справа № 48. 59 арк.
- [2] Дневник Хортицької експедиції по исследованию древнерусского поселения X – 1 половины XIV столетия в южной части острова Хортица (ХАЕ-1976) // Науковий архів НЗХ. Справа № 109. 34 арк.
- [3] Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI – XIII в.). Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Киев: фото-типография С. В. Кульженко, 1902. Выпуск V. 64 с., XL табл.
- [4] Звіт Хортицької археологічної експедиції ХАЕ-73 / укл. А.Л.Сокульський // Науковий архів НЗХ. Справа № 484. 32 арк.
- [5] Карелин И. Старинные пушки. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса: в городской типографии Алексомати, 1867. Том 8. С. 443–448.
- [6] Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринослав: типография губернского правления, 1910. 426 с., XVIII с.
- [7] Клепак А. С. Громадська та меценатська діяльність В. В. Тарновського-молодшого в Україні (1838 – 1899 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2018. 228 с.
- [8] Мапа культурних втрат. [Електронний ресурс]. Український культурний фронт. URL: <https://uaculture.org/culture-loss/> (дата звернення 08.05.2023)
- [9] Мильчев В. И., Сень Д. В. Клады и кладоискательство как социокультурный феномен в жизни казачества XVIII – XIX вв. *Stratum plus. Археология и культурная антропология*. Санкт-петербург, Кишинев, Одесса, Бухарест, 2022. № 6. С. 239–258.
- [10] Новицький Я. П. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності / видання 3-є, перероблене. Запоріжжя: АА Тандем, 2018. 112 с.
- [11] Щоденник Дніпровської археологічної експедиції 1974 р. Дослідження Кам'янської Запорозької Січі. с.Республіканець. Розпочато: 5 травня 1974 р. Завершено: 12 червня 1974 р. // Науковий архів НЗХ. Справа

HISTORY AND ARCHEOLOGY, ARCHIVAL STUDIES

- № 81. 129 арк.
- [12] Щоденник Хортицької археологічної експедиції (1973). // Науковий архів НЗХ. Справа № 485. 28 арк.
- [13] Щоденник Хортицької археологічної експедиції (ХАЕ-1978). // Науковий архів НЗХ. Справа № 177. 28 арк.
- [14] Щоденник Хортицької гідроархеологічної експедиції 1973 року. 2 червня – 1 серпня. Вів щоденник: Г. І. Шаповалов. // Науковий архів НЗХ. Справа № 63. 57 арк.